

Sporen van God(sdienst)

GIJS BOON

Jn deze bijdrage wil ik een schets geven van het geestelijk klimaat na 1850 in Nederland en meer in het bijzonder van de Hilversumse situatie rond 1907. Welke geestelijke richtingen bouwden hun godshuizen en welke geestelijke stromingen hadden geen (gods)huizen van steen? Ik geef een inventarisatie van de aanwezige geestelijke stromingen en waar mogelijk en nodig een korte typering. Het maatschappelijke dienstbetoon: het bezoeken en verzorgen van zieken, hongerigen eten geven, vreemdelingen opnemen, zal slechts zijdelings aan bod komen. Juist op dit terrein en in het onderwijs manifesteerde de godsdienst zich.

Geestelijk leven na 1850

De Hervormde Kerk was een liberale, ‘verlichte’ kerk. Het ging niet om het bovennatuurlijke ingrijpen, maar om God die zich in de natuur(wetten) openbaarde en tot het menselijk hart sprak. *De mens is edel van aard, ieder mens kan goed zijn als hij of zij maar wil. Wij zijn allen helden en heldinnen in de dop*, dat was de boodschap. Koning Willem I voerde in 1816 het Algemene Reglement in voor het bestuur van de kerk, waarin de Dordtse kerkorde uit 1618-1619 buitenspel werd gezet en vervangen door een document dat het gezag in de kerk in handen van de overheid gaf. De Afscheiding uit 1834 kwam daar tegen in verzet. Ook de Doleantie (Latijn: dolere = smart hebben, klagen) uit 1886 veroorzaakte een breuk in de bestaande Nederlandse Hervormde Kerk. De aanhangers wilden de kerkorde, zoals geformuleerd in de belijdenisgeschriften, herstellen. Voor de volledigheid moet gezegd worden dat velen die sympathiseerden met de Afscheidenen en de Dolerenden in de kerk bleven.

In de politiek moesten de liberalen hun macht delen met de opkomende confessionele en socialistische partijen. De Anti-Revolutionaire Partij werd de eerste politieke partij in Nederland. Een deel van de aanhangers

van de Afscheiding en de Doleantie verenigden zich in de Gereformeerde Kerken onder leiding van de grote roerganger Abraham Kuypers, die in 1907 overigens zijn zeventigste verjaardag vierde. Andere kerkelijke groepen gingen in andere verbanden zelfstandig verder.

De in 1906 binnen de Hervormde Kerk opgerichte Gereformeerde Bond protesteerde tegen het Algemeen Reglement van Bestuur uit 1816. De officiële naam tot 1909 was Gereformeerde Bond tot Vrijmaking van de Hervormde Kerk. De Bond hield velen binnen de kerk en gaf hen een stem.

Met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 kon de Rooms-Katholieke Kerk de plaats die haar toekwam weer publiekelijk innemen. Al voor 1853 was hier al voorzichtig mee begonnen, onder andere met de bouw van nieuwe kerken. Na 1853 volgde een bouwexplosie, imposante kerkgebouwen werden gerealiseerd. Ook op terreinen waar kerken vaak actief zijn, zoals de ziekenzorg, het onderwijs en armenzorg, werden de nodige initiatieven ontwikkeld. Een veelheid van organisaties op allerlei levensterreinen werd opgericht. De grote kerkgenootschappen ontwikkelden hun zuilen, er waren eigen scholen, universiteiten, ziekenhuizen tot eigen begrafenisverenigingen toe. De kerken boden een totaalpakket voor de individuele gelovige.

Geestelijk leven in Hilversum

Drie groepen waren van oudsher te onderscheiden: katholieken (oud- en rooms-katholiek), hervormden en joden. Na de Afscheiding en de Doleantie en de komst van forensen nam de levensbeschouwelijke veelkleurigheid verder toe. In het Hilversum van 1907 waren er de volgende (kerk)gebouwen:

De **Grote Kerk** op de Kerkbrink uit 1890. De hervormden gingen er ter kerke en de dominees waren ds. J.W.H. Kalkman, beroepen in 1903, en N.P.E.G. van Uchelen, een jaar later beroepen.

Dominee N.E.P.G. van Uchelen van de Grote Kerk aan de Kerkbrink. (uit: *Gedenkboek* 1924)

Het **Evangelisatiegebouw** uit 1890 van de Vereniging tot Evangelisatie aan de Albertus Perkstraat 2. Door gebrek aan plaatsruimte in de nog niet verbouwde Grote Kerk en het niet eens zijn met de richting van predikant en kerkenraad stichtten de ethisch-orthodoxe hervormden (kort samengevat: eerst de Heer dan de leer) de Vereniging tot Evangelisatie. Zij waren sterk geïnspireerd door de bekende predikant J.H. Gunning, de grondlegger van de ethische theologie. Het Evangelisatiegebouw was verbonden met de Hervormde Gemeente en droeg de helft van de diaconiecollecte daaraan af. Er waren geen bevestigde ouderlingen en diakenen, daardoor konden er geen sacramenten bediend worden. In 1892 werd tevens een Dames-comité voor Armenzorg onder leiding van mevrouw Jansen-Petit opgericht, waaruit later een Zondagsschoolcommissie voortkwam. Vanaf 1893 werden er winterlezingen gehouden, met wisselende belangstelling. Vanaf 1907 kerkten de Christelijk Gereformeerden in het gebouw.

Gebouw “**Salem**” aan de Kleine Drift was in gebruik bij de hervormden. Zondags om 10:00 uur werd er dienst gehouden. ’s Middags om 12:15 was er zondagsschool en op de vrijdagavonden om 20:00 uur Bijbellezing door een van de predikanten. In de zondagochtenddiensten gingen naast predikanten ook godsdienstonderwijzers voor. Hier werden ook naailessen gegeven. Lokaal “**Eben Haëzer**” aan het Noordse Bosje was op zaterdagavond vanaf 20:30 uur de plaats voor gezellige bijeenkomsten. Zondagmiddag om 15:00 uur werden er openbare samenkomsten gehouden. Dit werd in krant aangekondigd onder de rubriek “predikbeurten”. Niet duidelijk is geworden welke de kerkelijke richting(en) hier bijeenkwam(en).

Gereformeerde Kerk aan de Havenstraat 71. Deze groepering was ontstaan als gevolg van de Afscheiding. Na de Doleantie werd deze kerk de Gereformeerde Kerk A. genoemd. De predikant was S.O. Los. In 1906 fuseerden beide gereformeerde kerken.

Gereformeerde Kerk aan de Torenlaan met sinds 1901 dominee W. Tom. Deze kerk was ontstaan na de Doleantie. De ruimte van de jongelingsvereniging aan de Torenlaan werd in 1889 aangekocht en tot kerk verbouwd. In 1896 ontwierp D. Kuiper de nieuwe kerk, waarin de ruimte van het eerste kerkje in het achterste deel van het gebouw werd opgenomen.

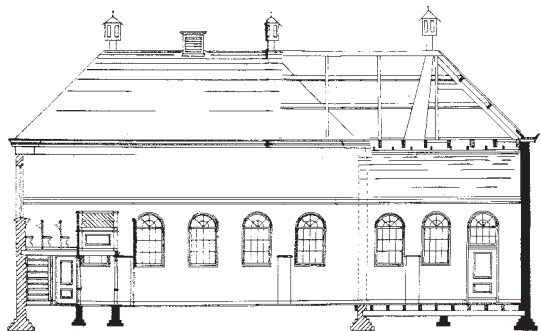
Lokaal “**De Beurs**” aan de Prinsenstraat 16. Met de fusie van de beide gemeenten kon een deel van de Gereformeerde Kerk A zich niet verenigen. Deze stichtte in 1906 een eigen kerk: de Christelijk Gereformeerde Gemeente. Zij hielden bijbellezingen aan de Prinsenstraat, waar ook de jongelings- en knapenvereniging vergaderden. Een dienst met dominee werd gehouden in het

Het Evangelisatiegebouw aan de Alb. Perkstraat. (coll. SAGV)

Gereformeerde Kerk A aan de Havenstraat. (coll. SAGV)

Verbouwingstekening uit 1900 van de Synagoge aan de Zeedijk. (coll. SAGV)

Evangelisatiegebouw aan de Albertus Perkstraat. In 1919 kreeg deze stroming een eigen kerk aan de Zeedijk.

Het witte kerkje aan de Zadelstraat 3 dateert van 1893; eerst was het gebouwtje ingericht als kleuterschool. In 1900 kocht de Evangelische Gemeente uit Amsterdam het gebouw en noemde het "**Beth-El**" (Godshuis). De Evangelische Gemeente Amsterdam was aangesloten bij de Bond van Vrije Christelijke Gemeenten in Nederland, opgericht in 1881. Deze kerk was voortgekomen uit het Reveil en het methodisme en had zich afgescheiden van de Nederlandse Hervormde Kerk. Zij hadden moeite met de strakke calvinistische opvattingen.¹ De heer D. Lokhorst was er voorganger. De kerk bood haar bezoekers een weekvullend program. Er waren twee bijeenkomsten op zondag om 10:00 en 17:00 uur. Zondagsschool om 12:00 uur en bidstond om 18:00 uur. De vrouwenvereniging kwam maandagavond om 20:00 uur bijeen. Dinsdagavond om 17:30 meisjeskrans, diezelfde avond om 20:00 uur jonge dochterskrans. Woensdagavond om 20:00 uur bijbellezing voor volwassenen. Donderdagavond om 20:00 uur repeteerde het zangkoor.

De **synagoge** uit 1789, gelegen aan de Zeedijk 9. Leraar van de **Nederlandsche Israëlitische Kerk** waren B. V. van Rhijn en G. J. Hen.

De **St. Vitus** (rooms-katholiek) aan de Emmastraat 5-7 ontworpen en gebouwd in 1892 door P. Cuypers, de architect van het Rijksmuseum en het Centraal Station in Amsterdam en meer dan 100 andere kerken. Pastoor J. Th. Hofman, in 1901 benoemd, was één van de vele geestelijken.

We zagen al dat elke levensbeschouwelijke richting eigen activiteiten organiseerde naast de godsdienstige

en katholieken hebben meer met toneel dan protestanten. Katholieken doen aan toneel, protestanten doen aan toneelkritiek; de heilige mis is immers een vorm van theater.² De toneelvereniging E.D.O. speelde dan ook op 6 januari vanwege het 12-jarige bestaan van de katholieke werkliedenvereniging de stukken: *Priestereed of martelaar der plicht* en *Een verstrooide notaris*. Omdat de werkweek nog uit zes werkdagen bestond, vond de uitvoering op zondag plaats.

De **Onze Lieve Vrouw Onbevleete Ontvangenis** aan de Naarderstraat. Deze tweede rooms-katholieke kerk was in 1907 nog een noodkerk. Dat jaar kwam ernaast een patronaatsgebouw, de latere Anthoniusschool. De huidige kerk stamt uit 1915.

De **St. Vitus** (oud-katholiek) aan het Melkpad 12 gebouwd in 1889. De oud-katholieken wijzen het pauselijk gezag af en de priesters mogen gehuwd zijn. De liturgie en de inrichting van de kerk tonen sterke overeenkomsten met de Rooms-Katholieke Kerk. Pastoor G. C. van Schaik werd gewijd in 1901.

De **Vereeniging** aan de Oude Enghweg uit 1905, een ontwerp van A. Salm. De vrijzinnigen en de leden van de Nederlandse Protestantenvbond (opgericht in 1901) kerkten hier. Tevens was het de werkplaats waar vrijmetselaars bijeenkwamen om de ruwe steen (van het menselijk hart en de samenleving) te bewerken en te verfraaien, maar het zou de vrijmetselarij onrecht aandoen om met enkele kernwoorden de beweging te willen schetsen. In 1891 ontstond na een samengaan de "Gooische Broederschap" te Hilversum. De voorzitter van de Protestantenvbond, F. Olie was tevens vrijmetselaar. Remonstranten komend uit andere plaatsen sloten zich eveneens aan bij de bond.

Gebouw van de Hersted Apostolische Zendingsgemeente aan de Violenstraat. (part. coll.)

Het **Hersted Apostolisch Zendingsgemeenschap** gebouwd in 1902 aan de Violenstraat 76A. Deze beweging was afkomstig uit Engeland en opgericht door Edward Irving in 1833. Apostolischen vrouwen in principe de ambten toe aan de besten – dat is aan de meest charismatische persoonlijkheden (de apostelen). Dit stemt overeen met Gunnings idee dat God door (geheiligde) persoonlijkheden werkt. In 1907 zal zeer waarschijnlijk de nadruk hebben gelegen bij het apostelambt en de wederkomst van Christus.³

De **Doopsgezinde gemeente** was gelegen aan de Boomberglaan 14 en ds. J.S. Pekema was sinds 1901 werkzaam aldaar. De doopsgezinden zijn de nazaten van Menno Simons (†1561). Zij kennen de volwassenendoop en ieder lid dat toetreedt schrijft zijn/haar eigen belijdenis, kenmerkende verschillen met nagenoeg alle andere protestantse kerken. Zij wijzen militair geweld af en eerder weigerden zij ook in overheidsdienst te treden. Daar zij niet deelnamen aan de schutterij, waren velen actief bij de brandweer. De Doopsgezinde Kerk was de eerste kerk in Nederland die in 1911 een vrouwelijke predikante zou beroepen.

Een markt van overtuigingen

Hilversum is rijk aan kerken, groepen en bewegingen op levensbeschouwelijk gebied. In het jaar 1907 werd er aan het levensbeschouwelijke front de nodige strijd geleverd. Zoals al beschreven is, waren de confessionelen en de socialisten in opkomst. Partijen en bewegingen met duidelijke standpunten gingen de strijd aan om de gunst van de potentiële kiezer en/of lidmaat. Een klein

overzicht van artikelen betreffende kerkelijke/religieuze aangelegenheden van de eerste maanden van het jaar 1907 in *De Gooi- en Eemlander* geeft een idee hiervan. De data van publicatie staan tussen haakjes.

Predikant Pierson, directeur van de **Heldrings-gestichten** uit Zetten sprak over het christendom en de kunst als antipoden. Hij benadrukte dat het christendom de kunst in zich had opgenomen en krachtig tot gehoorzaamheid had gedwongen. De kunst is met mooi en lelijk bezig, het christendom daarentegen met heilig en onheilig. De kunst is natuur, het christendom gaat de natuur ver te boven. In de schilderkunst had Rembrandt het zijns inziens het verst gebracht in de christelijke kunst (9-1-1907)

De hoogleraar en jurist P.A. Diepenhorst sprak op de **AR-kiesvereniging** over de verenigbaarheid van godsdienst en socialisme. Enkele priesters en predikanten meenden namelijk dat *naast het kruis de rode vaan mag worden geheven*. Socialisten meenden dat de godsdienst kon afzien van zijn gezag in maatschappelijke en staatkundige zaken. De theoloog Schleiermacher was, volgens de spreker, aan deze visie debet, want hij had betoogd dat godsdienst slechts het gevoel betrof. In het uitgebreide verslag in *De Gooi- en Eemlander* (16-1) wees Diepenhorst deze gedachten resoluut van de hand.

De **Nederlandsche Middernachtzending** hield in de foyer van het Concertgebouw een openbare vergadering op 19 januari. Een predikant uit Zwolle en de Hilversumse hervormde predikant Van Uchelen spraken die avond over het thema: *Ontucht en alcohol. Ze vatten het als volgt samen: Wijntje en Trijntje, want waar wijn is, is de vrouw en waar de vrouw is, is de wijn*. Aansluitend werden de neo-malthusianen, de pleitbezorgers van geboortebeperving, fel veroordeeld.

Op een bijeenkomst van 6 februari van de **Rooms-Katholieke Bond van Spoor en Tramwegpersoneel** werd geuit dat radicalisme en socialisme resultaten waren van het liberalisme. Het socialisme kreeg als verwijt: *Het is niet waar [dat] de arbeid enkel en alleen eene vervloekte noodzakelijkheid is. De godsdienst heeft de arbeid geadeld*.

De Gooi- en Eemlander bood confessionele groepen de nodige ruimte in de krant. De socialisten moesten hun boodschap in andere media uitdragen.

Nieuwe bewegingen maakten hun opwachting en presenteerden zich. Zo organiseerde het **Leger des Heils** op 4 januari 1907 in de foyer een bijeenkomst met zang en

lichtbeelden, waarmee de geschiedenis van Jozef in Egypte verteld werd. In de krant van 23 februari werd melding gemaakt van een bijeenkomst van de **Ancient Order of Foresters** in een van de zalen van het Hof van Holland. Het Noord-Hollands district wilde een afdeling in Hilversum oprichten. De Order was rond 1790 in Engeland opgericht door jagers en houtvesters. In het begin werden zij vervolgd. Later konden ook andere sociale groepen toetreden om de ellende te verlichten, de zwakken te helpen en rouwendenden te troosten. Volgens het artikel had beweging in 1907 ruim 9000 afdelingen, verspreid over de hele wereld. Onderlinge samenwerking en hulpbetoon was het streven, zonder aanzien van rang of stand en met eerbiediging van ieders overtuiging. Van leden werd verwacht dat zij zieken bezochten, weduwen en wezen steunen. Onderlinge hulp en bijstand, materieel, moreel en intellectueel, stonden hoog aangeschreven. De vereniging voorzag ook in medische bijstand op onder andere oog-, tand- en heilkundige terrein. Men kon lid worden en vervolgens aanspraak maken de aanwezige vormen van hulpbetoon. Niet geheel duidelijk is of de beweging als religieus te typeren is.⁴

Zending

De zending was een betrekkelijk nieuw fenomeen. Alle energie ging voorheen naar het aanjagen van de overheid om op haar zaak te letten en naar de interne organisatie van de kerk zelf. Toch gingen in die periode kleine groepen mensen van de ene kerk over naar een andere, maar niet op grond van zending en evangelisatie. Deze waren in de vroegmoderne samenleving niet gebruikelijk.

Door betere productiemethoden en meer transport- en communicatiemogelijkheden konden grenzen overschreden worden en werd zending een mogelijkheid. De bijbelgenootschappen ontstonden in dezelfde tijd. De afdelingen Hilversum en 's-Graveland hadden een depot bij boekhandelaar J. Heek aan de Kerkbrink 27.

In de adresboeken komen we *Het Nederlands Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending* tegen. De lutherse gemeente in Hilversum viel onder Bussum. Dit zendingswerk was gebonden aan de Lutherse Kerk. Voor het Comité voor Uitwendige Zending gold hetzelfde, ds. Kalkman was de voorzitter. De *Vereniging tot oprichting en instandhouding van hospitalen in China* daarentegen stond los van kerkelijke instituten. Het was 'geloofszending': mensen wisten zich geroepen, zij hoorden in de Bijbel God tot zich spreken, en gingen op weg. De uitleg van de teksten stond vaak los van iedere maatschappelijke context. De belangstelling voor de lokale cultuur was gering, dat leidde alleen maar af van de grote opdracht: mensen winnen voor het evangelie. De hoofdvestiging was in Rotterdam en stelde zich ten doel één of meer hospitalen in China op te richten. Deze werden vervolgens in bruikleen afgestaan aan kerken of verenigingen die zendeling-artsen naar China zonden. In de eerste plaats werd het vrouwenhospitaal te Amoy ondersteund waar dr. J.A. Otte, uitgezonden door "the Board of Medical Missions of the Reformed Church" in Amerika, werkzaam was.⁵

De onzichtbare religie

Tot nu zijn alleen de grotere genootschappen aan bod gekomen, de zichtbare religie. Kerken, schoolgebouwen, de hoge kerktorens, de begraafplaatsen etc., het tastbare, het gevisualiseerde deel van de godsdienst. Maar er was meer! De onzichtbare religie, de meer individuele en weinig georganiseerde vormen van religieusiteit, was er natuurlijk ook, zonder grote kerkgebouwen of publieke en politieke manifestaties, te denken valt bijvoorbeeld aan een beweging als Walden in Bussum. Deze beweging moet haast wel invloed uitgeoefend hebben in Hilversum. De beschikbaarheid van bronnen is voor de bestudering van deze groepen een probleem, daardoor blijven ze vaak buiten beeld. Eén enkele groep is slechts nog te vinden in het adresboek, namelijk de **Theosophische Vereniging Nederland**, Loge Hilversum. De Nederlandse afdeling vervulde binnen de internationale beweging een belangrijke rol. In 1897 waren al de statutair vereiste zeven loges opgericht en kon de Nederlandse sectie worden opgericht.

Er moet meer geweest zijn: te denken valt aan spiritistische bijeenkomsten, persoonlijkheden met eigen ideeën etc. Dit geestesgoed lijkt te zijn vervlogen, wel-

licht zijn er lezers die meer weten en/of suggesties voor verder onderzoek hebben.

Ziekenzorg

Onder invloed van het Reveil namen leden van vooraanstaande families initiatief om op verschillende wijzen de boodschap van het Evangelie meer gestalte te geven. Zo begon Catharina P.T. Taddèl (1863-1941) in Hilversum het diaconessenwerk met de verzorging en opvoeding van arme kinderen, bejaarden- en ziekenzorg. De eerste locatie in 1892 was aan het Krakebeen (nu Koningsstraat) en na een jaar verhuisde ze naar de Torenlaan. De wijkverpleging werd het belangrijkste werkerrein, maar ook allerlei maatschappelijk werk: gezinshulp, uitleen van verpleegartikelen. Er werden maaltijden verstrekt, en zondag-, breischool en naai cursussen georganiseerd.⁶ Het diaconessenhuis aan de Nieuweg, betrokken in 1899, was het zieken- en woonhuis voor de diaconessen. De stichter van het diaconessenwezen, ds. Fliedner, zag de diaconessengemeenschap als een gezin.⁷ De diacones verbond zich aan het huis en werd na haar, in principe onherroepelijke, keuze tot aan het einde van haar leven verzorgd. De diacones werd in de Grote Kerk ingezegend. Belangrijk was de nadruk op opleiding en vorming.

Ook aan rooms-katholieke zijde was er zorg voor de hulpbehoevenden. Naast de RKZ waren er filantropische instellingen als de *Sint Elisabethvereniging* en de *Vereniging van den H. Vincentius van Paulo*, beiden beschermheiligen van de zieken.

Tot slot

Eind negentiende eeuw werden de geloofsopvattingen duidelijker: een katholieke of een gereformeerde kerkganger stond ergens voor. In de zeventiende eeuw was dat anders, een katholieke regent en een doopsgezinde werker konden best samenwerken. In de daarop volgende eeuw hadden de gereformeerden duidelijk een bevoorrechte positie en kwamen de anderen op een tweede plaats. Na de Franse Tijd veranderde dit. De bevoorrechte kerk verloor terrein, andere kerken en groepen namen hun plaats in. De bestuurlijke en (hervormde) kerkelijke elite moesten hun macht delen. Daarbij zette de privatisering van de godsdienst in, de vanouds grote kerkgenootschappen zagen leden vertrekken naar nieuwe kerkgenootschappen en bewegingen. De nieu-

we kerkgenootschappen hadden overwegend een sterker profiel dan de al bestaande. De grotere kerkgenootschappen veranderden langzaam mee en wisten zich uiteindelijk goed te handhaven. Gereformeerden, katholieken, socialisten en vele anderen bouwden de nieuwe organisaties die de twintigste eeuw vorm zouden gaan geven. Deze organisaties wisten zich tot in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw te handhaven.

Gebruikte literatuur

- Beels, C.H., *Verslag 50-jarig bestaan van de Evangelisatie*.
Freudenberg, R., *Een gedenkboekje ter gelegenheid van 25-jarig bestaan Vereniging tot Evangelisatie in 1916*.
Lange, A. de, J.H. Gunning JR. (1829-1905). *Een leven in zelfverloochening*. Deel 1 en 2 (Kampen 1995).

Bronnen

- Alphabetische Naamlijsten van Ingezetenen der Gemeente Hilversum (1901-1909), de zogenaamde adresboeken, Streekarchief voor het Gooi en de Vechtstreek (SAGV).
Verslag van de toestand der gemeente Hilversum over het jaar 1907, Archief gemeentebestuur Hilversum 1851-1939, inv.nr. 5505 (SAGV).
Collectie Aanwinsten, inv.nr. 383 (SAGV).

Noten

- 1 In 1923 gingen zij op in de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland.
- 2 Deze gedachten sprak Jaap Goedegebuure uit in zijn oratie bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Monumentaal Literair Erfgoed aan de Radboud Universiteit Nijmegen in 2005.
- 3 Tegenwoordig gaat het hen om te leven in de gezindheid van Christus. Het leven wordt beleefd als een wonder. De schepping is geen schepping uit het niets, maar een eeuwig voortdurend proces. God staat niet buiten de schepping, maar is de drijvende kracht in en achter alles.
- 4 Voor meer informatie zie stichtingargus.nl.
- 5 Voor Otte zie ook: http://www.columbia.edu/cu/lweb/img/asssets/6398/MRL6_Warnshuis_FA.pdf.
- 6 Eind jaren dertig van de vorige eeuw breidde het werk zich uit tot huizen in Limburg en Midden-Java!
- 7 Theodor Fliedner (1800-1864) was dominee in Kaiserwerth (nu een stadsdeel van Düsseldorf). Hij stichtte samen met zijn vrouw Frederieke Muster, die aan het hoofd stond van een tehuis voor verwaarloosde meisjes, in 1836 een klein ziekenhuis genaamd "Het Moederhuis", het eerste van vele. De bedoeling van deze inrichtingen was christelijke ongehuwde vrouwen en weduwen de gelegenheid te bieden "vrouwelijk liefdewerk" te verrichten. Het werk van de Fliedners heeft beslissende invloed gehad op Florence Nightingale (1820-1910). Zie ook <http://www.fliedner-kulturstiftung.de/index.php>.